

БЪЛГАРСКИТЕ ИКОНОМИСТИ И ИДЕИТЕ ЗА БАЛКАНСКА И ЕВРОПЕЙСКА СТОПАНСКА ИНТЕГРАЦИЯ (1878–1944 г.)

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ

***Abstract:** During the period of the so-called first Bulgarian capitalism (1878–1944) one of the most interesting problems that preoccupies the economists in the country is linked to the perspectives and consequences of the economic and political integration of Bulgaria and the other Balkan or European countries. They approached this issue with a large dose of realism. On the one hand, they are driven by a clear sense of backwardness, limited capacity and resources of the Bulgarian economy, suggesting the inclusion of the country in a larger market, but on the other they are not dramatically affected by the illusions of "civilizational choice" that must be made.*

***Key words:** economic integration, Bulgaria, economists*

JEL: B1

Въведение

Под различна форма и с различна интензивност идеите за стопанска интеграция присъстват в политико-икономическите дебати и изследвания през целия 19 и 20 век. Те занимават икономисти, политици и общественици и в този смисъл представляват важна част от историята на идеите и от стопанската история на Европа. Към този проблем имат отношение и българските икономисти. През периода на т. нар. първи български капитализъм един от въпросите, който занимава икономистите в страната, е свързан с възможностите и последиците от евентуална митническа, а впоследствие стопанска и политическа интеграция на България с останалите балкански или с европейските държави. Те подхождат към него с голяма доза реализъм. От една страна те са движени от ясното съзнание за изостаналостта, ограничените възможности и ресурси на българската икономика, което предполага включването на страната в по-голям пазар, но от друга не са драматично повлияни от илюзиите за „цивилизационен избор“, който непременно трябва да бъде направен посредством превръщането на страната в част от някаква по-голяма стопанска единица.

Главната цел на представеното изследване е да се очертаят теоретичните виждания на българските икономисти през периода от 1878 до 1944 г. по отношение на различните идеи за формиране на Балкански, европейски или някакъв друг митнически съюз, за евентуалното място на България в него и за последиците, които това би донесло за развитието на българската икономика. В подбратия хронологичен период има редица условности, но все пак може да се приеме, че той е достатъчно ясен за професионалните историци, за да има нужда от подробно обяснение и обосновка. Един допълнителен аргумент, който може да се посочи в негова полза е това, че едва след 1878 г. в България има професионално подготвени икономисти, които са в състояние да направят анализ на идеите за митнически съюз и съответно в някаква степен да окажат влияние на политиката, провеждана от българската държава.

Поставеният проблем не е бил предмет на самостоятелно изследване, но въпреки това могат да се посочат публикации, които засягат отделни аспекти от него. Още през 1915 г. проф. Ал. Цанков прави опит за анализ на идеите за Балкански митнически съюз, които са обсъждани в България в началото на 20 век. Той се опитва да постави тези идеи в историческата перспектива на българо-сръбските отношения преди Освобождението, а също така да ги анализира на фона на идеите и практиката на останалите митнически съюзи в Европа [Tsankov, A. 1915]. Анализът му обаче е силно повлиян от концепциите на Немската историческа школа и в този смисъл той е по презумпция отрицателно настроен към свободата на търговията, има положително отношение към ролята на държавата в икономиката и т.н. Като цяло в разсъжденията си Цанков изхожда от принципите, че колективите, в случая държавата, са подходящи единици за анализ, а така се пренебрегват интересите на индивидите. Другият характерен принцип, който присъства на практика във всичките му изследвания е, че много често ползата, която дадена държава има от търговски контакти с друга, води до загуба за нейния партньор. По тези причини изводите, до които Цанков достига, би трябвало да се приемат с резерви. В по-новата българска историография могат да се отбележат няколко интересни изследвания, които дават принос към поставения проблем. Н. Неновски и Р. Андреев (2014) изследват отражението на

Голямата депресия от 30-те години на 20 век върху българските икономисти. Те обръщат внимание на мнението на българските икономисти относно опитите за възстановяване на международната търговия, клиринга и т.н. Обобщено изследване на тенденциите в българската външнотърговска политика между двете световни войни прави М. Димитров (2014). Това позволява да се очертае връзката между теоретичните виждания на икономистите и конкретните действия на държавните органи. Л. Велева (2005) обръща внимание на ролята на Търговско-индустриалните камари за промотиране на Българо-сръбски митнически съюз преди началото на Балканските войни (1912–1913 г.).

Предисторията

Процесът на интегриране на българските земи в европейското стопанство започва далеч преди Освобождението на страната (1878 г.) без да е формално санкциониран от договор, конвенция, споразумение и т.н. Той е съставна част от цялостния процес на глобализация, който условно започва след края на Наполеоновите войни през 1815 г. Интеграцията е движена от множество фактори, но сред най-важните могат да се споменат Индустриалната революция и разпространението на свързаните с нея техника и технологии, намаляването на транспортните разходи, установяването на относителен мир в Европа, постепенното ограничаване на меркантилистките практики и т.н. [Broadberry S. and K. O'Rourke ed., 2010: 99–101].

Конкретно за българските земи до Освобождението разглежданият процес е свързан с динамичното развитие на индустрията в Западна и Централна Европа, с разширяването на търговските връзки на индустриалните и индустриализиращите се държави с останалия свят, с възприемането на либералните принципи на свобода на търговията, ниски мита, премахване на монополи и привилегии. Пряк израз на тази интеграция е строителството на железопътни линии в Османската империя, отварянето на Черно море и Дунав за международна търговия, проникването на чужди индустриални стоки и търговци по пазарите на империята и т.н. На пръв поглед Османската империя се различава от общите тенденции на търговска либерализация през първата половина на 19 век, защото до 1838 г. според договорите, подписани

от Високата порта, максималното вносно мито е 3%, а след това османските власти успяват да добият правото да вдигнат митата си до 5%. Успоредно с това обаче отпадат редица монополи и забрани за търговия в империята, които улесняват нейното интегриране в световните и европейски пазари [Broadberry, S. and K. O'Rourke ed., 2010: 101].

Тези процеси дават тласък за стопанското развитие и цялостната модернизация по българските земи [Palaret, M. 2005]. Те обаче предизвикват трансформации, които не са напълно безболезнени. Обвързването на българските земи с европейските и световните пазари води до просперитет в отделни райони и отрасли, но също така и до разоряване на някои традиционни занаяти. Маркираните социално-икономически процеси се развиват относително спонтанно и предизвикват първите опити за осмислянето им от страна на отделни представители на българската интелигенция. През третата четвърт на 19 век се оформят два основни мотива при анализа на последиците от интегрирането на българските земи в европейското стопанство. На първо място те сочат, че чрез стопанската интеграция с Европа може да се навакса очевидната изостаналост на българската икономика и да се достигне нивото, характерно поне за средноевропейските държави. За представители на предосвободенската интелигенция Европа става символ на цивилизованост в стопански, социален и политически план. На второ място обаче се очертава страхът от това, че икономическите интереси и търговската политика на развитите европейски държави по някакъв начин ще забавят българския стопански напредък. Именно поради тази причина още преди Освобождението се чуват първите предупреждения за възможното превръщане на българските земи в колония, издигат се идеи за ограничаване при потреблението на „западни“ стоки и за купуване на българско производство, за въвеждане на митнически протекционизъм, чрез който да се защити разоряващото се местно производство и да се създадат условия за поява на местна индустрия [Penchev, P. 2016].

Трудно е да се установи доколко тези идеи са плод на самостоятелен анализ или пък са резултат от чуждо (европейско) влияние. Със сигурност може да се твърди, че от гледна точка на историята на икономическата мисъл те не са оригинални. През 1841 г. немският икономист Фридрих Лист

публикува известното си произведение „Национална система на политическата икономия“, в която обосновава необходимостта от протекционизъм в националната стопанска политика на по-изостаналите държави, който е оправдан само до достигането на нивото на индустриализация на напредналите икономики [List, F. 1856 (1841)]. В произведенията на българските общественици преди Освобождението липсват преки позовавания на Лист. Явно социално-икономическите условия на Балканите през последните 2–3 десетилетия преди Освобождението са сходни с тези на Германия от началото на 19 век и те водят до появата и популярността на сходни идеи. Те остават като съществена част от матрицата на българското отношение към опитите за Балканска и европейска стопанска интеграция и след 1878 г.

Българските икономисти и идеите за стопанска интеграция от Освобождението до края на Първата световна война

След Освобождението на България от османска власт отношението на представителите на българската интелигенция към Европа и към европейския икономически модел продължава да бъде двойствено. Постепенно сред интелигенцията се оформя група със специализирана професионална подготовка и интереси в сферата на икономиката. Появяват се периодични издания и организации, в които тази група намира поле за изява. Сред най-влиятелните и най-дълго съществували организации от този тип е Българското икономическо дружество, създадено през 1895 г. Един от основните мотиви за създаването на дружеството е опитът за борба с чуждата (предимно европейска) конкуренция [Marinova, M. 2012].

От 1896 г. то започва да публикува Списание на Българското икономическо дружество, което се налага като най-авторитетното икономическо издание в страната. През 1897 г. Ц. Калянджиев, който през 1920 г. става основател и пръв ректор на Висшето търговско училище във Варна, пише, че Османската империя е разрушена от проникването на европейската цивилизация и култура. Това от своя страна е имало положителни последици, защото след освобождението на Румъния, Сърбия и България „Истокът, който е емблемата на мързеливостта и бездействието, постепенно се еманципира от това и става едно продължение на западна Европа“ [Kalyandzhiev, 1897:

152]. Този процес обаче е препятстван от същата тази Европа, която според автора не дава възможност за развитие на балканските икономики и се стреми да задържи България в положението на доставчик на селскостопански суровини за индустриалците в развитите държави от западната и централната част на континента. По думите на Калянджиев България е в положение на колония с политическа самостоятелност [**Kalyandzhiev, 1897**: 154].

Това усещане на българите спрямо Европа е колкото наследено, толкова и резултат от новите реалности в европейската и световната икономика. Освобождението на България идва в момент, в който търговската либерализация и свързаните с нея глобализация и стопанска интеграция са достигнали до своя пик за 19 век. Княжество България наследява от Османската империя един относително либерален търговски режим и започва самостоятелното си съществуване с ограничени възможности за провеждане на самостоятелна митническа и стопанска политика. Точно в края на 70-те години на 19 век обаче в Европа започва да се откроява ясна тенденция за връщане към протекционизма. Сред най-важните причини, които я предизвикват, може да се посочи навлизането на евтино американско и руско жито на пазарите в Западна Европа, което предизвиква отрицателната реакция на заинтересованите едри производители. Намаляването на цените на житото се отразява негативно и на онези европейски икономики, които не са индустриализирани. Приходите на местните дребни зърнопроизводители намаляват, а това води до намаляване на държавните приходи и до социални проблеми.

Основни елементи на тенденцията за връщане към протекционизма в Европа са протекционистичните митнически тарифи, въведени в Германия от Бисмарк през 1879 г., повишаването на митническите тарифи във Франция през 80-те години на 19 век и през 1892 г., повишаването на вносните мита в Италия през 1887, в Швеция през 1888 и 1892 г. и т.н. Различни форми на митнически протекционизъм въвеждат Австро-Унгария, Русия и Испания [**Bairoch, P. 1989**]. Израз на тази тенденция са и т. нар. митнически войни от края на 19 и началото на 20 век. Те са резултат от желанието на правителството на дадена държава едностранно да въведе високи митнически тарифи. Сред по-известните митнически войни могат да се посочат тези между Франция и Италия (1888–1889), Германия и Русия (1892–1894),

Франция и Швейцария (1892–1895), Австро–Унгария и Румъния (1886–1891), известната „свинска война“ между Австро–Унгария и Сърбия (1906–1908) и др. [Irwin, D. 1993; Edie, S. 1977; Lorscheider, H. 1976].

Според условията на Берлинския договор (1878 г.), възможностите на България за провеждане на самостоятелна митническа политика са минимални. Общите тенденции в развитието на европейското и световното стопанство намират своето отражение и в страната. Особеностите на българското стопанство – слабо развита, предимно земеделска икономика, упадък на занаятите и практическа липса на индустрия, липса на капитали и предприемачески опит предопределят основните насоки на стопанската политика, провеждана от различните правителства. Още в края на 19 век са направени първите опити за насърчаване на индустрията и за въвеждане на ограничен митнически протекционизъм.

С началото на самостоятелното българско държавно развитие се появяват и първите професионално подготвени български икономисти. Те са ангажирани по-скоро в политическа дейност и по-малко се занимават с научни публикации. Въпреки това те отчитат точно основната причина за стопанските проблеми на България, а и въобще в Европа. Един от най-изявените първи български икономисти, който е под силното влияние на класическата политическа икономия е Григор Начович (1845–1920). Той заема различни министерски постове и е неколккратно депутат в Народното събрание. В самото начало на 20 век той пише:

„Откак земеделието в Европа започна да страда под натиска на външната конкуренция всичките публични дейци обърнаха вниманието си към него и всички подкачиха да дирят средства за неговото спасение и то е твърде естествено. Земеделieto е една извънредно важна индустрия не само за земеделските, но и за индустриалните народи“ [Nachovich, G. 1902: 28].

Още през 1886 г. Ив. Евстр. Гешов (1849–1924), който е студент на У. Ст. Джевънс, той настоява за въвеждане на законодателни мерки за насърчаване на индустрията и на селското стопанство, като сочи Румъния за пример, който трябва да се следва от българските политици [Geshov, I. 1886: 127–131]. Успоредно с това Гешов разработва и защитава виждания за въвеждане на умерен митнически протекционизъм.

Българските икономисти от края на 19 век осъзнават, че стопанското положение на страната е затруднено от две противоположни по същество тенденции:

- Почти безпрепятственото проникване на чужди индустриални стоки води до разоряване на местните занаяти и затруднява появата и развитието на местната индустрия, което подхранва стремежа към митнически протекционизъм;

- България е твърде малък пазар с ограничени природни и капиталови ресурси, за да може да провежда ефективен митнически протекционизъм; освен това международният статут на страната също не ѝ позволява да наложи митнически протекционизъм.

При тази ситуация се заражда идеята за формиране на Балкански митнически съюз. Стопанското интегриране на балканските държави в този смисъл е свързано с перспективите пред тяхното икономическо развитие, със стремежа за индустриализация и цялостна модернизация и със заплахата, която те смятат, че представлява Западна и Централна Европа.

Първата подробна и ясна обосновка на идеята за стопанско интегриране между балканските държави е направена през 1900 г. от Георги Данаилов (1872–1939) – тогава доцент във Висшето училище в София [Danailov, G. 1900]. Цялостните икономически виждания на Данаилов са повлияни от Немската историческа школа, той е посещавал лекциите на Л. Брентано, Г. Шмолер и други представители на историцизма [Tsankov, A. 1939/1940: 83]. Теоретичната аргументация на Данаилов в полза на изграждането на Балканския митнически съюз е изцяло базирана на вижданията на Фр. Лист, Хенри Кери и Карл Кауцки. Той започва изложението си в полза на съюза с дълъг исторически преглед на развитието на търговската политика в Европа. Основната му цел е да докаже, че Европа вече е дала пример за това какви трябва да бъдат нормите и принципите на успешната търговска политика. В този смисъл от страна на българското и останалите балкански правителства се изисква просто да спазват и прилагат тези принципи.

Данаилов смята, че главната задача на българската търговска и стопанска политика трябва да бъде индустриализацията на страната, при това той е на мнение, че в България трябва да се създаде едра индустрия. Според

него основната пречка за индустриализацията е вносът на евтини индустриални произведения от Германия и Австро-Унгария, а главното средство за постигането на индустриализацията е митническият протекционизъм [Danailov, G. 1900: 478–484]. Той е наясно, че България сама трудно би могла да се защити от Германия и Австро-Унгария, затова предлага създаването на Балкански митнически съюз, в който да влязат България, Сърбия, Румъния, Гърция, „па дори и Турция“. Предпоставките за изграждане на подобен съюз са няколко. Те включват:

- Фактът, че всички балкански държави са заплашени от Австро-Унгария и Германия;

- Всички балкански държави се стремят към модернизация и повдигане на стопанската си култура;

- Всички балкански държави са преживели финансови затруднения, предизвикани от самостоятелните им опити за модернизация;

- Всички те са били принудени да въведат институции и форми на управление, които са им чужди и не отговарят на традициите и на стопанската им култура;

- Всички те „ся поставени в страх да бъдат погълнати от новите политични съюзи и държави“ [Danailov, G. 1900: 485–486].

Според вижданията на Данаилов самото създаване на Балканския митнически съюз трябва да стане постепенно:

„Всички балкански държавици да наложат еднакви мита на чуждите индустриални произведения, като същевременно бъдат солидарни в защитата си, с други думи ако някоя от тия малки държави бъде принудена да отвори война митнишка, да се поддържа от всички останали балкански държави със същи репресалии. Накратко казано, конвенцията на първо време да се заключава в изработването на един и същ митнически тариф за всички държави на Балканите“ [Danailov, G. 1900: 486].

Следващата стъпка в развитието на Балканския митнически съюз би трябвало да бъде обединяването на митническото законодателство на страните-членки и постепенното премахване на митническите граници помежду им. След като Балканският митнически съюз достигне до формата на Германския митнически съюз, то тогава може да се мисли и за политическо

обединяване на Балканските държави в конфедерация. Данаилов смята, че България има всички предпоставки да изиграе роля, подобна на тази на Прусия при създаването на Германския митнически съюз [**Danailov, G. 1900:** 487].

Идеята за Балкански митнически съюз е посрещната с интерес от останалите български икономисти и предизвиква разнообразни отзиви. През 1901 г. Д. Яблански подлага на критичен анализ вижданията на Г. Данаилов. На първо място Яблански не приема идеята на Данаилов за това, че в България трябва да се развива едрата индустрия. Според него е по-добре и по-перспективно България да модернизира селското си стопанство, като следва пътя на Дания, Холандия и Швейцария в тази посока. Отхвърлянето на индустриализацията като цел на българската стопанска политика е последвано и от критика на идеите за Балкански митнически съюз. Аргументите на Яблански срещу изграждането на подобен съюз са силно повлияни от класическата политическа икономия и най-вече от френския либерален икономист Пол Лерой-Болийо. На първо място Яблански е срещу подобен съюз, защото неговата цел е да изолира група държави от търговски и стопански контакти с останалите. Той отбелязва, че повечето икономисти са позитивно настроени към идеята за митнически съюз по принцип, защото той може да обхване възможно най-много и дори всички европейски държави. Основната причина за това Яблански намира в класическия аргумент на Д. Рикардо – чрез премахването на митническите ограничения всяка от държавите ще може да се развива в онези отрасли и производства, в които има относителни предимства [**Yablanski, D. 1901:** 250–251].

Осъществяването на подобен идеал, според Яблански, е изключително трудно. Основните препятствия пред него са три:

1. Политически: те се състоят в егоистичните стремежи на отделните държави за превъзходство и в различното им политическо устройство;
2. Финансови: те се състоят в различните финансови нужди на всяка от държавите, различните финансови задължения, данъчни системи и т.н.;
3. Културни: състоят се в разликата между „техните вкусове и обичаи“ [**Yablanski, D. 1901:** 251]

Тези препятствия не са позволили създаването на Латинския митниче-

ски съюз, те пречат и за създаването на митнически съюз между Австро-Унгария и Германия. По отношение на предложения от Г. Данаилов Балкански митнически съюз единствено третото условие не би създавало пречки, тъй като културата, нравите и обичаите балканските народи са приблизително на едно и също ниво. За сметка на това обаче пред подобен съюз се изправят други пречки. На първо място Сърбия и Румъния, според Яблански, са предимно земеделски държави и търсят възможности за износ на земеделската си продукция, а нито България, нито която и да е друга балканска държава предлагат възможности за това. Не на последно място трябва да се има пред вид, че Германия и Австро-Унгария – срещу които по същество е насочен Балканският митнически съюз – имат достатъчно сили и средства, за да предотвратят създаването му [Yablanski, D. 1901: 252, 262].

Повечето от отзивите на идеята за Балкански митнически съюз обаче са положителни. През 1904 г. проф. Б. Боев се изказва положително за създаването му като ползва аргументи, подобни на тези на Г. Данаилов. Към тях той добавя неясното твърдение, че митническите граници между Балканските държави „служат на чужди интереси“ и че чрез тях се преследват интереси, „които нямат нищо общо с ония на народните маси“ [Boev, B. 1904a: 405]. Според Б. Боев ядрото на бъдещия Балкански митнически съюз трябва да е споразумение между България и Сърбия. Той смята, че с бъдещото премахване на вътрешните митнически граници на Балканският полуостров, който е с площ от ок. 506 000 км², би създадо грамаден вътрешен пазар, в който ще има подходящи условия за развитие на националните индустрии на всички Балкански държави. При създаването на една подобна голяма стопанска единица Балканските народи ще са в състояние по-успешно да защитават индустриите си и да диктуват на съседите си условията на търговска размяна [Boev, B. 1904b].

През 1904–1905 г. се създава впечатление, че България и Сърбия предприемат реални стъпки за създаване на митнически съюз. През 1904 г. сръбският крал посещава София, което макар и да не е свързано с конкретни действия, символизира сближението между двете държави. На следващата година е подписана българо-сръбска митническа конвенция, с която се предвижда премахване на митническите граници между тях през 1917 г.

Сръбският парламент обаче не гласува в подкрепа на тази конвенция и тя не влиза в сила. Това се дължи на намесата на Австро-Унгария (предвидена от Яблански), която вижда в сръбско-българското сближение заплаха за търговските и за политическите си интереси на Балканския полуостров [Tsankov, A. 1915: 140–141, 149–150]. Въпреки този неуспех идеята за Балкански митнически съюз и през следващите години продължава да е популярна сред българските икономисти.

Самостоятелна студия в защита на идеята за Балкански митнически съюз през 1907 г. публикува Георги Д. Тошев. Още от подзаглавието на студията – *Balkan Zollverein* – става ясно, че подобно на Г. Данаилов, авторът защитава идеята за създаване на Балкански митнически съюз силно повлиян от теоретичните виждания на Немската историческа школа и от историческия опит на Германия. Любопитното в студията на Г. Тошев е, че в аргументите му може да се открие и силно влияние на марксизма. То е видимо най-вече в анализа на тенденциите в развитието на световния капитализъм, обвързването на борбата за колонии с борбата за нови пазари и т.н. От друга страна авторът отчита, че митническият протекционизъм, дори и на ниво Балкански митнически съюз, ще доведе до поскъпване на стоки и до създаване на монополи, като по този начин ще се отрази негативно на най-бедните прослойки от населението. Именно поради тази причина държавата трябва да провежда адекватна социална политика, която включва ограничаване на детския труд, въвеждане на минимална работна заплата, „която да бъде достатъчна за поддържане на едно семейство“, осигуряване на работниците срещу болести, трудови злоупотреби и т.н. [Toshev, G. 1907: 19–45, 160–177].

Кратък общ анализ на значението и ролята на митническите съюзи прави и Ас. Иванов на страниците на Списанието на митническите чиновници в България. Той свързва нарастваща популярност на идеята за сключване на митнически съюзи с вълната от протекционизъм, която залива Европа от края на 19 век. Според него митническият протекционизъм е подходящ единствено за големи държави като САЩ, Русия, Австро-Унгария и др. Докато митническите съюзи, които са нещо средно между протекционизъм и свободна търговия, са най-доброто средство за оцеляване на малките държа-

ви [Ivanov, A. 1911].

През 1910 г. Софийската Търговско-индустриална камара повдига въпроса за митнически съюз между България и Сърбия. Съставена е „Сръбско-българска комисия за икономическо сближение на България и Сърбия“, която има за модел подобна комисия между Белгия и Холандия. В приетата през 1911 г. програма за работата на тази комисия влизат цели, които могат да се определят като прекалено общи и твърде амбициозни: премахване на митническите и паспортните формалности между двете държави, уеднаквяване на търговското и социалното законодателство, стремеж към обща търговска и земеделска политика и т.н. През 1912 г. отново Софийската Търговско-индустриална камара става инициатор за създаване на още две подобни комисии: Румънско-българска и Турско-българска. Избухването на Балканската война през 1912 г. обаче осуетява работата по осъществяването на тези инициативи [Tsankov, A. 1915: 150–157].

Сред различните пречки за осъществяването на идеята за Балкански митнически съюз най-важна роля има политическото и националното съперничество между Балканските държави. Това става видимо по време на двете Балкански войни през 1912–1913 г., първата от които е водена от Балканския съюз срещу Османската империя, а втората от повечето балкански държави срещу България. Тези войни не само, че не решават националните проблеми на Балканите, но с териториалните промени, които настъпват като следствие от тях, се създават нови напрежения и конфликти. Например, още в хода на Първата Балканска война Румъния предявява претенции към български територии и в резултат на Втората балканска война (1913 г.) успява да отнеме от България Южна Добруджа. Тези обстоятелства значително охлаждат ентузиазма на българските икономисти за Балкански митнически съюз. Още през март 1913 г. Г. Данаилов, който пръв обосновава идеята за такъв съюз, осъжда и отхвърля румънските претенции към български територии [Danailov, G. 1912: 550]¹. Българо-сръбските спорове за Македония водят до постепенно обвързване на двете съседни държави с различни, про-

¹ Реферат, четен пред Българското икономическо дружество през март 1913 г., статията излиза в броеве, които са за 1912 г., защото заради участието на България в Първата балканска война броевете за 1912 г. са публикувани през следващата година.

тивостоящи си велики сили и военно-политически блокове (Сърбия се сближава с Русия и Антантата, България с Германия и Централните сили) и до изоставяне на плановете за икономическо и политическо интегриране между двете държави.

Избухването на Първата световна война (1914 г.) и влизането на България в нея през октомври 1915 г. поставя страната в ново положение. С оглед на променените граници и достъпа на България до Бяло море Ал. Цанков, който е професор по политическа икономия в Софийския университет и възпитаник на Немската историческа школа, изказва мнение, че в бъдеще Беломорските пристанища на България ще имат ключова роля за икономическото развитие на страната. Те ще съкратят разстоянието за българските селскостопански стоки до пазарите в Западна Европа и по този начин ще улеснят пазарната интеграция на българската икономика с европейската [Tsankov, A. 1917].

Съюзът на България с Германия и Австро-Унгария поставя пред страната и други важни стопански проблеми. Очакваната (поне на официално ниво) победа на Централните сили означава, че след края на войната тяхното икономическо и политическо влияние на Балканите ще нарасне. От една страна те ще станат важен пазар за индустриалните им стоки, от друга Германия ще се стреми да си гарантира свободен достъп по суша до пазарите на Мала Азия. При тази ситуация, според Ал. Цанков, най-важният въпрос за бъдещата стопанска политика на страната е как да се съчетаят интересите на големите съюзници и успоредно с това да се гарантират „нашите собствени интереси, като си обезпечим пълна свобода на действие, икономическа и политическа независимост“ [Tsankov, A. 1916: 155]. Плановете на Германия и Австро-Унгария включват две относително близки опции:

- Създаването на митнически съюз между тях и неговото постепенно разширяване към балканските държави, включително България и Турция, или

- Разширяване на германското и австро-унгарското икономическо влияние без сключването на формален митнически съюз, а чрез икономическо сближение на принципа на взаимните отстъпки.

Независимо от личните си симпатии към Германия проф. Ал. Цанков

се обявява против влизането на България в митнически съюз с несравнимо по-високо развитите съюзници на страната. Той пише:

„Влизането на България в един митнишки съюз наред с икономически напредналите и богати страни, каквито са Германия и Австро-Унгария е опасно, следователно трябва да приемем, че то е невъзможно. Нито един икономист, нито един политик, който разбира интересите на страната, не ще се съгласи да свърже България с един такъв съюз, да я направи съставна част от една голяма митнишка област, за да я обрече на едностранчиво развитие и я подчини на чужди интереси. Един такъв съюз ще унищожи цели отрасли от националните стопанства на България.“ [Tsankov, A. 1916: 155].

Според проф. Цанков, обвързването на България, пък и на която и да е балканска държава, с подобен митнически съюз означава тя да се обрече да бъде доставчик на селскостопански суровини за нуждите на развитите индустриални държави. Той смята, че ако икономиката на България е подобна на тази на Белгия, Холандия, Дания или Швейцария, тогава страната трябва да се стреми към създаването на митнически съюз с Германия и Австро-Унгария. Така в условията на Първата световна война българските икономисти продължават да използват стария аргумент на Фр. Лист, че свободната търговия и премахването на митническите бариери са подходящи само за държави, които се намират на приблизително еднакво ниво на развитие.

Българските икономисти и идеите за стопанска интеграция след края на Първата световна война до 1944 г.

България е сред победените в Първата световна война. Условията на мира между нея и държавите победителки са уредени с Ньойския мирен договор (27. 11. 1919 г.). Неговите клаузи са подобни на тези, които победителите налагат на останалите победени държави и включват загуба на територии, репарации, ограничения на търговската политика и т.н. Още когато става известен проекто-договора, на практика всички представители на българската общественост го характеризират като несправедлив диктат. През есента на 1919 г. либерално настроеният икономист и директор на Главна дирекция на статистиката Кирил Попов пише: „Всякой ред, всяка буква от договора носи тежест, товар, мъка за българското стопанство“. Той определя

Ньойския договор като Голгота за България [**Попов, К. 1919**: 174]. Това отношение не е израз на моментно разочарование, защото и през 1925 г. Кирил Попов отбелязва, че истинският смисъл на договора е смазване и омаломощаване на победения противник, включително и чрез икономическите клаузи [**Попов, К. 1925**].

Цитираните думи на К. Попов не са изключение, а по-скоро илюстрация на общото мнение, което имат българските икономисти по отношение на договора. Вече утвърденият модел на българското отношение към Европа обхваща две противоположни характеристики: от една страна възхищение и стремеж за подражание, а от друга страх от колонизиране, завоюване или наказание. В известен смисъл условията на Ньойския договор подхранват дълбоко вкоренените опасенията от Европа. Напълно видима остава обаче и другата характерна черта от отношението на българските икономисти към Европа. Така през май 1927 г. проф. Г. Данаилов, тогава депутат в Народното събрание, произнася реч пред Международната стопанска конференция в Женева. В нея той заявява: „ние идем по-скоро да чуем думата на по-старите и по-напреднали народи и да се научим от опитността на света“ [**Danailov, G. 1927**: 109].

През периода между двете световни войни в отношението на българските икономисти към Европа и съответно към различните проекти за стопанска интеграция може да се открие една нова характерна черта. Те все по-ясно съзнават, че българската икономика представлява съставна част от европейската и че отделните национални стопанства в Европа са взаимно зависими, че стопанските проблеми дори в относително малки държави на могат да имат влияние върху икономиките на останалите държави от континента, че европейските икономики имат достатъчно общи черти и интереси, за да могат да се приемат като едно цяло [виж напр.: **Peev, H. 1930**: 482]. Те правилно посочват, че Първата световна война, с появата на нови държави и нови митнически граници, е довела до политическо и икономическо разединение на Европа, че тенденциите за засилване на протекционизма, ограничаване на вноса и насърчаване на вноса са общи и че това пречи за установяване на онези търговски връзки и разделение на труда, което е съществувало преди 1914 г. [**Tsankov, A. 1929**]. В цитираната вече реч на Г. Данаилов от

1927 г. той заявява, че примерите от българската стопанска история показват, че в Европа не може механично да се прехвърлят институции и практики, които са се оказали удачни в САЩ [Danailov, G. 1927: 111–112].

Пряко отношение към теоретичните виждания на българските икономисти по отношение на различните форми на интеграция на българското стопанство с европейското има и външнотърговската политика на българската държава през периода между двете световни войни. Най-общо тя може да се раздели на два периода. През първото десетилетието от 1919 до 1929 г. външнотърговската политика на страната се характеризира със засилване на митническия протекционизъм, като успоредно с това продължава насърчаването на местната индустрия [Dimitrov, M. 2014: 209–215]. Обяснението за този тип външнотърговска и стопанска политика продължава да се крепи на аргументи, които са заимствани или пряко повлияни от Фр. Лист. Така през 1930 г. главният секретар на Софийската Търговско-индустриална камара д-р Иван Златаров пише:

„... България, която се намира още в първия си стадий на своето индустриално развитие, която въпреки специалното покровителство що ѝ дава закона за насърчение на местната индустрия и умереното митническо покровителство, тя има още слаба индустрия, която е лишена от евтин и достатъчен кредит ...; която няма квалифицирани професионални работници за своето промишлено развитие, тя не може да се лиши от свободата да нагажда своята митническа политика съобразно специалните условия, при които тя е оставена да работи“ [Zlatarov, I. 1929: 17–18].

През 30-те години на 20 век външнотърговската политика на страната се променя. От една страна, дълго практикуваният митнически протекционизъм в съчетание с насърчаване на местната индустрия са премахнати. От друга се пристъпва към ограничаване на вноса чрез определяне на количествата стоки, които могат да се внасят. Пристъпва се и към подписване на двустранни търговски договори с Германия (1933 г.), Чехословакия (1934 г.), Италия (1934 г.) и Югославия (1934 г.) [Dimitrov, M. 2014: 215–226]. Впрочем пряка зависимост между теоретичните разработки на българските икономисти и стопанската политика на отделните правителства през 30-те години на 20 век не може да се търси. Точно когато в България се премахва

митническият протекционизъм и се прекратява насърчението на местната индустрия, Константин Бобчев, който е един от най-изявените икономисти в страната, разработва оригинална теория, с която обосновава ползата от индустриалния протекционизъм за изостаналите земеделски държави [Nenovsky, N. and R. Andreev. 2014: 72].

През годините непосредствено след края на Първата световна война сред българските икономисти на практика не се дискутират възможностите за интеграция на българското стопанство в някаква форма на митнически съюз. България е победена в Първата световна война и повечето ѝ балкански съседи са настроени изключително враждебно към нея. Основната цел на Румъния, Гърция и Югославия е да затвърдят и осигурят новите си граници и да не допуснат възможност за български реванш. България от своя страна вече няма самочувствието, че може да стане инициатор на Балкански митнически съюз, в който тя да играе ролята на Прусия при формирането на Германския митнически съюз през първата половина на 19 век. Известен отзвук от предвоенната популярност на идеята за Балкански митнически съюз, ядро на който да е сближението между България и Сърбия, представляват опитите от страна на правителството на БЗНС (1920–1923) за политическо сближение с Югославия.

Българските икономисти обръщат по-сериозно внимание на възможностите за намаляване на митническите бариери и за различни форми на стопански интеграция от началото на 30-те години на 20 век. Това най-вероятно може да се обясни с факта, че в края на 20-те години тези въпроси започват да се обсъждат на различни международни форуми и в Обществото на народите. Вниманието на европейската общественост е привлечено от идеята за създаване на Паневропейски митнически съюз. Голямата депресия и нейните последици за международната търговия, създаването на различни търговски блокове, които насърчават търговията между държавите членки и ограничават обмена с държави извън съответния блок също стимулира стремежа към стопанската интеграция. В сравнение с годините преди Първата световна война, когато българските икономисти са фокусирани предимно върху Балканския митнически съюз, през междувоенния период (особено през 30-те години на 20 век) и в условията на Втората световна

война идеите и мненията за различните форми на стопанска интеграция и за мястото на България в тях са по-разнообразни и по-интересни. Само по себе си това обстоятелство е свидетелство и за по-високата степен на зрялост в българската икономическа мисъл. Условно мненията на българските икономисти могат да се разделят на четири групи.

На първо място може да се посочат т. нар. **традиционалисти**, чиито аргументи и цялостни виждания, макар и да не са напълно идентични с тези от периода преди Първата световна война, до голяма степен ги повтарят. Те продължават да бъдат интерпретация на идеите на Фр. Лист, съобразена с интересите на по-слабо развитите аграрни държави в периода между двете световни войни. Традиционалистите се отнасят скептично към свободната търговия и премахването на митническите бариери, защото смятат, че това ще попречи на индустриализацията на изостанали, аграрни държави като България. Според тях това е изгодно за „държави, които се намират в пълен индустриален разцвет ... , които се стремят да ограничат свободата на изостаналите назад промишлено други държави и с туй да нахлуят със своите произведения в техните пазари“ [Zlatarov, I. 1930: 18].

Израз на отношението на традиционалистите към идеята за Паневропейски митнически съюз дава Г. Свраков през 1931 г. На първо място той сочи аргументите на привържениците на тази идея. Те смятат, че в резултат на Първата световна война Европа се е „балканизирала“, т.е. създадени са около 12 000 км. нови митнически граници, които разделят доставчици от потребители, новите държави въвеждат митнически протекционизъм, който също ограничава международната търговия. Това от своя страна е довело до невъзможност за пласмент на индустриалните стоки от по-старите индустриални държави, което пък има за резултат увеличаването на безработицата, непълното натоварване на съществуващите производствени мощности и съответно поскъпването на индустриалното производство. Ограничените национални пазари на европейските държави от друга страна не давали възможност за въвеждане в европейските индустриални предприятия на американските методи и организация на работа, което също прави продукцията им по-скъпа и по-некачествена. Паневропейският митнически съюз и свързаното с него премахване на митническите граници в Европа се сочи от

неговите привърженици като средство за преодоляване на посочените проблеми [Svrakov, G. 1931: 607–608].

Според Свраков обаче идеята за Паневропейски митнически съюз е само формата за възстановяване на свободната търговия и премахването на митата. Създаването на подобен съюз, според автора, е изключително трудно в общоевропейски план и неизгодно за интересите на България. Той твърди, че историческият опит показва, че създаването на митнически съюзи е придружавано или последвано от създаване на политически съюз. Следвоенната обстановка в Европа обаче не предполага създаването на такъв. Структурите за управление, начините за взимане на решения и разпределянето на средствата от митническите приходи също минират успешното функциониране на подобен съюз. Различното данъчно облагане и монетарна политика на държавите в Европа са непреодолима пречка пред създаването на митническия съюз. Привържениците на идеята за Паневропейски митнически съюз не отчитат интересите на изостаналите аграрни държави. Те смятат, че „ще могат да разширят пазара чрез унищожение на младата индустрия на южна и източна Европа“ [Svrakov, A. 1931: 616], т.е. държавите извън Западна Европа са обречени да останат предимно аграрни. Частична компенсация за отказа на Източна и Южна Европа от политиката на индустриализация би било осигуряването на пазарите на Западна Европа за техните селскостопански суровини. Правителствата на държавите от Западна Европа, а дори и поддръжниците Паневропейския митнически съюз обаче нямали никакво намерение да се откажат от аграрния си протекционизъм. Така, според Свраков, на аграрните държави в Европа се предлага да се откажат от плановете си за индустриализация и едновременно с това се ограничава достъпа на производството им до пазарите на индустриално развитите икономики. Като алтернатива на Паневропейския митнически съюз Свраков вижда митническия съюз между изостаналите аграрни държави на Източна Европа. Така от една страна ще се създаде голям пазар, който може да стимулира развитието на отделните национални индустрии и държавите членки няма да бъдат подложени на експлоатация [Svrakov, G. 1931].

Втората група може да се определи като **привърженици на Европейския (или Паневропейския) митнически съюз**. Любопитно е, че те също

са повлияни от идеите на Фр. Лист, настроени са скептично към пълната свобода на търговията и смятат, че протекционизма е средство за икономически просперитет. За разлика от традиционалистите, привържениците на Европейския митнически съюз разглеждат европейското стопанство като едно цяло, с естествено оформено разделение на труда, което е разрушено от Първата световна война и което е заплашено от протекционистичната политика, провеждана от САЩ. Това са част от мотивите, които сочи в своя статия през 1930 г. Ст. Георгиев [Georgiev, S. 1930]. Според него премахването на вътрешните митнически граници в Европа ще съдейства за помирение между европейските държави, ще даде възможност за нова организация на европейската икономика и ще принуди САЩ да ограничат своя протекционизъм, който носи вреди на всички европейски държави. Като първа крачка към изграждането на Паневропейския митнически съюз Ст. Георгиев сочи картелирането на индустриалните предприятия в Европа, след което трябва да се премине към опростяване на административните формалности при преминаване на границите. Крайната цел би трябвало да бъде създаването на Европейски съединени щати [Georgiev, S. 1930].

Няколко години по-късно К. Калинов също защитава идеята за създаване на Съединени щати на Европа. Той констатира, че в резултат на Голямата депресия стремежът към самозадоволяване от страна на много големи национални стопанства е достигнал безпрецедентни размери. Освен това мирните договори, с които приключва Първата световна война са създали атмосфера на взаимно подозрение и непрекъснато въоръжаване. Всичко това го води до следния извод:

„В днешното положение ..., се откроява все повече, като една необходимост, стопанско и политическо сближение между държавите на европейския континент ..., за да могат да застъпват общите европейски интереси спрямо съществуващите вече големи стопански обединения на Британската империя, Съединените щати, Съветска Русия или образуващата се японско-манджурска общност в Източна Азия ... Очертава се едно стремление за създаване на Съединени държави на Европа“ [Kalinov, D. 1935: 288].

Прави впечатление, че този автор изключва Великобритания и нейната империя от перспективата за създаване на Съединени европейски щати, но

не изключва Франция, която също разполага със значителни колонии. Като цяло авторите, които са положително настроени към идеята за Паневропейски митнически съюз и за прерастването му в политически съюз, не обръщат внимание на пречките от фискално, политическо и друго естество, които се сочат от традиционалистите. Това донякъде отслабва силата и общественото влияние на идеята, която защитават.

Третото мнение за международната стопанска интеграция е изказано от Константин Бобчев. То се отличава от изказаните до тук с това, че не се отнася непременно за интеграцията между Балкански, Източноевропейски или Европейски държави. Бобчев е известен като критик на теорията на Рикардо за относителните предимства, привърженик на индустриалния протекционизъм и автор на оригинална теория, която го обосновава. Малко след избухването на Втората световна война, той публикува статия, в която подлага на принципен анализ състоянието на световната икономика и вижданията на различни автори по отношение на икономическите и други причини, които водят до политическо напрежение и война. К. Бобчев доказва, че тезата на привържениците на историческия материализъм за икономическите причини за войната е неубедителна и непълна. Той твърди, че както действията на отделния човек са мотивирани от комплекс от причини, така не е възможно и правилно да се говори единствено за стопански или единствено за политически причини за войните [Bobchev, K. 1940: 16].

В изложението си Бобчев достига до изключително интересни и оригинални изводи. Той твърди, че политиката на свободна търговия, доколкото съществува на практика, има своите икономически предимства, но тя води до нарастваща взаимозависимост между държавите. Това от своя страна прави същите тези държави несигурни и ги кара да прибегват към завоевания на територии, които биха им обезпечили по-голяма сигурност и независимост. Другият тип стопанска политика е стремежът към самозадоволяване, който е свързан с редица стопански, финансови и организационни трудности. На базата на тези разсъждения Бобчев задава изключително интересен и важен въпрос: „постигането на такова едно състояние [на самозадоволяване на икономиката – б.м. П.П.], означавайки готовност за водене на война, няма ли, заедно с това, да се яви като фактор, който намалява стиму-

лите за война“ [Bobchev, K. 1940: 21]. В случая се срещаме с нещо, което може да се дефинира като **хипотеза на Бобчев или парадокс на Бобчев** – от една страна свободната търговия, която предполага мирно икономическо сътрудничество по политически причини може да доведе до война, от друга страна политиката на автаркия, която е икономическа подготовка за война, всъщност може да доведе до намаляването на опасността от военен конфликт, защото намалява контактите, а с това и напрежението между държавите. Изход от това положение Бобчев вижда в стопанската интеграция, но не междудържавната, защото Обществото на народите е показало, че този тип опит за координация на интересите на отделните национални държави не е функционален. Бобчев смята, че е необходимо създаването на „свърхдържавна“ организация, която по отношение на отделните национални държави има права подобни на тези, които държавата има по отношение на индивидите [Bobchev, K. 1940: 22].

Последната от идеите за стопанска интеграция, която занимава част от българските икономисти, до голяма степен е в унисон с вижданията на Адолф Хитлер за установяване на „нов ред“ в Европа и света. По много причини икономическото, политическо и културно влияние на Германия в България е силно през целия разглеждан период. То остава факт и след идването на Хитлер на власт (1933 г.). Сред българските икономисти е изказано мнение, че Аншлусът на Австрия през 1938 г. не е нищо друго освен осъществяване на вековния блян за велика Германия, прокламиран още през 1820 г. от Фр. Лист [Yankov, L. 1938: 314].

Най-ясно в подкрепа на хитлеровите планове за Нова Европа в годините на Втората световна война се изказва Александър Цанков. Още от първите си обществени прояви в началото на 20 век той се самоопределя като социалист, а в годините между двете световни войни афинитетът му към националсоциализма нараства непрекъснато². През Първата световна война Цанков се обявява против влизането на България в митнически съюз с Германия и Австро-Унгария. През Втората световна война обаче, той приема без страх попадането на България в доминиран от националсоциалистическа Германия икономически блок. Според него могат да се открийт четири епо-

² По-подробно за социализма на Ал. Цанков виж: Penchev, 2014.

хи в историята на Европа, като във всяка една е имало доминираща сила. В древността – това е била Римската империя, в средновековието – католическата църква, в капиталистическата епоха (до края на Първата световна война) – Англия и в нова Европа, която се ражда от сблъсъка между комунистическа Русия и националсоциалистическа Германия. След очаквана от Цанков победа на националсоциализма – доминираща сила ще бъде Германия. Той смята, че през десетилетията след края на Втората световна война ще се появят три големи блока: Азия и Австралия с преобладаващо влияние и господство на Япония; Европа и Африка с преобладаващо влияние на държавите от оста и преди всичко на Германия, Северна и Южна Америка с Великобритания с господстващото влияние на САЩ и Англия [Tsankov, A. 1942: 166–169].

Ал. Цанков очертава в най-общи линии виждането си за Нова Европа. В нея ще се запазят всички ценности от миналото, капиталът няма да бъде унищожен, а ще бъде поставен в служба на обществото, на нацията. Стопанските и политическите отношения между държавите няма да се регулират от междудържавна организация, подобна на Обществото на народите, а „договорно или обичайно или по силата на новото международно право суверенно и свободно“ [Tsankov, A. 1942: 172]. В крайна сметка Цанков не успява да разработи никакви теоретични концепции, които да се отличават от пропагандните лозунги за нова Европа.

Заклучителни бележки

За целия период от 1878 до 1944 г. идеята за интеграция на българските земи в някаква по-голяма стопанска единица привлича вниманието на българските икономисти. Прави впечатление, че те подхождат към нея едновременно с одобрение и с опасение. Одобрението идва от осъзнатата необходимост от разширяване на пазара, а опасението идва от разбирането, че стопанската интеграция с по-високо развити икономики обрича България да остане аграрна и бедна. Всъщност в анализите си на перспективите за стопанска интеграция българските икономисти, съзнателно или не, най-често представят интерпретация на идеите на Фр. Лист.

През септември 1944 г. с помощта на Червената армия на власт в

България идва доминираната от БРП (к) коалиция Отечествен фронт. До 1948 г. българските комунисти монополизират властта. Това дава отражение върху цялостното състояние на обществото. В икономическата литература започва да доминира сталинистският вариант на марксизма, а дискусиите и теоретичните обсъждания на възможностите и последиците от различни форми на стопанска интеграция постепенно придобиват съвсем друг смисъл.

REFERENCES

Bairoch, Paul. 1989. European Trade Policy 1815–1914. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, V. VIII, The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies, ed. P. Mathias and S. Polard. Cambridge University Press.

Bobchev, Konstantin. 1940. *Войната мирът и стопанските интереси на държавите.* [Voynata mirat i stopanskite interesi na darzhavite]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXXIX, 1/1940, 3–22. (in Bulgarian)

Воев, Voncho. 1904a. *Стопански преглед.* [Stupanski pregled]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. VIII, 1/1904, 101–113. (in Bulgarian)

Воев, Voncho. 1904b. *Балканската федерация като идеал на сръбско-българската младеж.* [Balkanskata federatsiya kato ideal na srabsko-balgarskata mladezh]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. VIII, 2/1904, 101–113. (in Bulgarian)

Broadberry, Stephen and Kevin O'Rourke ed. 2010. *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. V. 1: 1700–1870. Cambridge University Press.

Danailov, Georgi. 1900. *Проект за един митнишки тариф в свързка с нашата търговска политика.* [Proekt za edin mitnishki tarif v svrazka s nashata targovska politika]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. IV, 7/1900, 465–490. (in Bulgarian)

Danailov, Georgi. 1912. *Претенциите на Румъния върху териториите на България и гр. Силистра от държавно-правно, социал-културно и народостопанско гледище.* [Pretentsiite na Rumania varhu teritoriite na Bulgaria i gr. Silistra ot darzhavno-pravno, sotsial-kulturno i narodostupansko gledishte.] *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XIV. 8– 9–10/1912,

549–585. (in Bulgarian)

Danailov, Georgi. 1927. *Реч на народния представител Г. Т. Данаилов по международното стопанска конференция, състояла се в Женева от 4–24 май 1927 г.* [Rech na narodnia predstavitel G. T. Danailov po mezhdunarodnata stopanska konferentsia, sastoyala se v Zheneva ot 4–24 may 1927 g.] Sofia: Darzhavna pechatnitsa. (in Bulgarian)

Dimitrov, Marko. 2014. *Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г.* [Darzhavata i ikonomikata v Bulgaria mezhdu dvete svetovni voyni 1919–1939 g.] Sofia: Izdatelski kompleks–UNSS. (in Bulgarian)

Eddie, Scott. 1977. The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade, 1882–1913. *The Journal of Economic History*, V. XXVII, 2/1977, 329–358.

Georgiev, St. 1930. *Европейския митнишки съюз като начало на благоденстваща и мирна Европа.* [Evropeyskia mitnishki sayuz kato nachalo na blagodenstvashta i mirna Evropa.] *Списание на Дружеството на митнишките чиновници в България*, Г. XIII, 9/1930, 508–514. (in Bulgarian)

Geshov, Ivan Evstratiev. 1886. *Чиновническият пролетариат* [Chinovnicheskiy proletariat]. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 19–20/1886, 118–133. (in Bulgarian)

Irwin, Douglas. 1993. Multilateral and bilateral trade policies in the world trading system: An historical perspective. In: *New Dimensions in regional integration*, 90, 90–119.

Ivanov, Asen. 1911. *Митнически съюз.* [Mitnicheski sayuz]. *Списание на Дружеството на митнишките чиновници в България*, Г. II, 4/1911, 150–155. (in Bulgarian)

Kalinov, Dimitar. 1935. *Световната стопанска криза и автарията като главен неин израз.* [Svetovnata stopanska kriza i avtariyata kato glaven nein izraz]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXXIV, 5/ 1935, 275–288. (in Bulgarian)

Kalyandzhiev, Tsani. 1897. *Някои мисли по повод развитието на нашата индустрия.* [Nyakoi misli po povod razvitieto na nashata industria]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. II, 4/1897, 151–161. (in Bulgarian)

List, Friedrich. 1856 [1841]. *National System of Political Economy*, Philadelphia, J. B. Lippincott&Co.

Lorscheider, Horst. 1976. *The Commercial Treaty between Germany and*

Serbia of 1904. *Central European History*, V. 9, 2/1976, 129–145.

Marinova, Margarita. 2012. *Българското икономическо дружество – създаване и утвърждаване в обществено-икономическия живот (1895–1919)*. [Balgarskoto ikonomicheskoto druzhestvo – sazdavane i utvarzhdavane v obshtestveno-ikonomicheskia zhivot (1895–1919)]. Izd. na Stopanska akademiya „D. A. Tsenov“, Svishtov. (in Bulgarian)

Nachovich, Grigor. 1902. *Няколко страници по земледелието в България и странство*. [Nyakolko stranitsi po zemledeliето v Bulgariya i stranstvo]. Sofia: pechatnitsa Iv. P. Daskalov i Sie. (in Bulgarian)

Nenovski, Nikolay i Rumenski, Rumen. 2014. *Българските икономисти за Голямата депресия*. [Bulgarskite ikonomisti za Golyamata depresia]. Sofia: Izdatelski kompleks–UNSS (in Bulgarian)

Palaret, Michael. 2005. *Балканските икономики 1800–1914: еволюция без развитие*. [Balkanskite ikonomiki 1800–1914: evolyutsia bez razvitie]. Sofia: Apostrofi. (in Bulgarian)

Peev, Hristo. 1930. *Банката за международни плащания*. [Bankata za mezhdunarodni plashtaniya]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXIX, 8/1930, 482–492. (in Bulgarian)

Penchev, Pencho. 2014. The “Alternative” Socialism of Professor Alexander Tsankov. *Economic Alternatives*, 2/2014, 61–75

Penchev, Pencho. 2016 Defining Economic Nationalism. On the Basis of Bulgarian Economic Nationalism. In: *History of Economic Ideas*, 2016, 1 (forthcoming).

Popov, Kiril. 1919. *Ступанска България и финансовите и икономически клаузи на проекто-договора за мир с България*. [Stupanska Bulgaria i finansovite i ikonomicheski klauzi na projekto-dogovora za mir s Bulgaria]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XIX, 3–4–5/1919, 129–175. (in Bulgarian)

Popov, Kiril. 1925. *Финансовите тежести на България по изпълнение на Ньойския договор*. [Finansovite tezhesti na Bulgaria po izpalnenie na Nyuoyския dogovor]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXIV, 6–7/1925, 211–233. (in Bulgarian)

Svrakov, Georgi. 1931. *Паневропейският митнически съюз и интересите на аграрните държави*. [Pаневропейският mitnicheski sayuz i interesite na agrarnite darzhavi]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXX, 10/1931, 607–624. (in Bulgarian)

Toshev, Georgi. 1907. *Балкански митнически съюз (Balkan Zollverein)*. [Balkanski mitnicheski sayuz (Balkan Zollverein)]. Plovdiv: Targovska pechatnitsa. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1915. *Сръбско-българските търговско-политически отношения*. [Srabsko-balgarskite targovsko-politicheski otnoshenia]. Sofia: Tsarska pridvorna pechatnitsa. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1916. *Войната на народите. Икономическа студия*. [Voynata na narodite. Ikonomicheska studia]. Sofia: Tsarska pridvorna pechatnitsa. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1917. *Нашите икономически интереси на Дунава и морето*. [Nashite ikonomicheski interesi na Dunava i moreto]. Sofia: Komitet za izuchavane na balgarskite zemi, kn. 7. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1929. *Икономика и икономическа политика на България*. [Ikonomika i ikonomichska politika na Bulgaria]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXVII, 10/1929, 516–546. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1939/1940. *Георги Т. Данаилов*. [Georgi T. Danailov]. *Летопис на Българската академия на науките*, V. XXIII, 1939/1940, 79–89. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1942. *Трите стопански системи. Капитализъм, комунизъм и национал-социализъм*. [Trite stopanski sistemi. Kapitalizam, komunizam i natsional-sotsializam]. Sofia: Pechatnitsa „Poligrafiya“. (in Bulgarian)

Veleva, Lilyana. 2005. *Търговско-индустриалните камари в България 1894–1919 (организация и дейност)*. [Targovsko-industrialnite kamari v Bulgaria 1894–1919 (organizatsya i deynost)]. Sofia: Avangard Prima. (in Bulgarian)

Yablanski, Dimitar. 1901. *Каква трябва да бъде икономическата политика на Бългаия – изобщо и частно – спрямо съседните ѝ страни*. [Kakva tryabva da bade ikonomicheskata politika na Bulgaria – izobshto i chastno – spryamo sasednite y strani]. *Списание на Българското икономическо дружество*, г. V, 4–5/1901, 205–263. (in Bulgarian)

Yankov, L. 1938. *Стопанските изгоди от Анилуca*. [Stopanskite izgodi ot Anshlusa]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXXVII, кн. 5, 313–323. (in Bulgarian)

Zlatarov, Ivan. 1930. *Митнишкото примирие и народното ни стопанство*. [Mitnishkoto primirie i narodnoto ni stopanstvo]. Sofia: Pechatnitsa

„Stopansko razvitie“. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Pencho D. Penchev – Associate Professor, D.Sc.

University of National and World Economy,

Department of Political Economy

Sofia 1000, Studentski grad

e-mail: pencho_penchev@gyuvetch.bg